

**Баспа ісі және
дизайн**

**Издательское дело и
дизайн**

**Publishing and
design**

ӘОЖ 002.2(92)

Р.С. Әбдиева, Б.Ә. Омарова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: roza_kkz@mail.ru

Қазақ кітап тарихы туралы тың деректер

Мақалада ХХ ғасырдың бас кезінде пайда болған Шерияздан Шеленов, Қайырбай Мұратов, Туамырза Қозыбаев, Рахат Телешов, Сәния Ертісбаева, Мәдина Әбілғазизова сияқты қазақ баспагерлерінің алғашқы шоғырын атап көрсетеді. Уфадағы, Омбыдағы, Орынбордағы, Қазандағы баспа жұмысын баяндайды. Сонымен бірге Ә. Каримуллиннің «Қазанда шыққан қазыналарыңыздан» атты мақаласына тоқталады.

Түйін сөздер: алғашқы баспагерлер, қазақ кітаптары, М. Жұмабаев.

R.S. Abdieva, B.A. Omarova

New data on history of the Kazakh book

This article considers some publishers of the beginning of XX century such as Sheriazdan Shelenov, Kayrbay Muratov, Tuamyrza Kozybaev, Rakhat Shelenov, Sania Ertisbaeva. It also takes into consideration some publishing works in Ufa, Omby, Orenburg, and Kazan. It works with the work of A. Karimullin called "From the treasure published in Kazan".

Key words: first publishers, Kazakh books, M. Zhumabaev.

Р.С. Абдиева, Б.А. Омаров

Новые сведения об истории казахской книги

В статье рассматриваются труды казахских издателей, таких, как Шерияздан Шеленов, Кайырбай Муратов, Туамырза Козыбаев, Рахат Телешов, Сания Ертісбаева, Мадина Абигазизова, которые были найдены в городах: Уфа, Омбы, Оренбург, Казань. А также анализируется статья А. Каримуллиной «Труды, опубликованные в Казани».

Ключевые слова: первые издатели, казахские книги, М. Жумабаев.

Кітап – халық зердесі. Осы зердемізге зейін қоймаудың нәтижесінде көптеген құндылықтарымыз жоғалды. Енді сол жоғалған қолжазбалар мен ескі кітаптардағы мәтіндерді жарыққа шығару қазіргі кезде мәдени мұраны сақтау, елге тарату, қоғамның кәдесіне жарату, ғылыми айналымға енгізу зерттеушілердің басты нысанасы болуда. Қолжазбаларды қалпына келтіру, ғылыми сипаттамасын жасау, ұзақ

мерзімге сақтау жұмыстары да біраз еңбекті талап етеді.

Қазақ кітаптары ұлттың құнды құрамы болып табылады. Кітаптың Қазақстан тарихын, оның әдеби, мәдени өмірін зерттеуде маңызы зор. Қазақстанның біртіндеп Ресейге қосылуына дейін ел арасына бірлі-жарым араб, парсы, шағатай тілдерінде шыққан кітаптар тарады. Қазақ тілінде кітап бастыру ісі Ресейге

қосылғаннан кейін XIX ғасырдан басталды. Төңкеріске дейінгі қазақ зиялыларының кітаптары – халқымыздың мәдени мұрасының аса маңызды бір бөлігі, бастау бұлағы, оны зерттеп игеру – бүгінгі кемелді рухани өміртіршілігіміздегі төл міндет.

Рухани өмірімізді нұр-шапағатына бөлеп XX ғасырдың бас кезінде қазақ баспагерлерінің алғашқы шоғыры да пайда болды. Бұлар – Шерияздан Шеленов, Қайырбай Мұратов, Туамырза Қозыбаев, Рахат Телешов және басқалары. Қазақ баспагерлерінің арасында Сәния Ертісбаева, Мәдина Әбілғазизова сияқты қазақ әйелдері де болды, сондай-ақ Уфадағы, Омбыдағы, Орынбордағы, Қазандағы медреселерде оқыған қазақ шәкірттері де баспа жұмысымен шұғылдана бастады. Бірақ жас түлек баспагерлеріміздің өндіріп, өнімді еңбек етуіне патшалық отарлық, озбырлық саясат мұрсат бермеді.

Ресейлік самодержавие “бұратаналардың”, яғни империяның отарлық шеткері аймақтарының жергілікті халық өкілдерінің баспа орындарын ашуына тосқауыл қоюдан ешбір тартынған жоқ. Соның ішінде кітап бастыру ісіне мұрындық болған татар азаматтары мейлінше қуғындалды. Көп жыл бойғы батыл күш-жігер жұмсап, талай рет өтініш айтып, талай рет жалынып-жалбарынғаннан кейін барып қана ағайынды Кәрімовтер тек 1899 жылы қазанда баспахана ашуға рұқсат алды. Мұндай мысалдар екінің бірінде кездесіп отырды.

Мұнысы аз болғандай цензура органдары әлеуметтік және ұлттық езгіге, озбырлыққа, адамдарды ұлттық белгісіне қарап қорлауға қарсы наразылық білдірілген шығармаларға барынша шұқшия қарады. Кітап жазбаларының, тіпті, басылып қойылған қазақ авторлары шығармаларының тағдыры бүтіндей отарлық әкімшілікке тәуелді болды. Ол езілген халықтардың санасына алдыңғы қатарлы, бостандық сүйгіш, демократиялық идеялардың таралуынан қорықты, сөйтіп, осындай кітаптардың, газеттердің, журналдардың шығарылуын тыйып тастап отырды. Рухани азыққа деген жұтандық шын мәнінде ұзаққа созылды.

1905–1907 жылдардағы төңкерістің қуатты әсерінен, түрлі ұлттардың халық бұқарасының тегеурінінен сескенген патша өкіметінің жандайшаптары шығыс халықтары тілдеріндегі баспасөздің қызметін біраз демократияландырып, бұл саладағы шектеулерді ішінара жоюға мәжбүр болды.

Төңкерістен кейінгі алғашқы жылдары қазақ, татар, башқұрт, өзбек, әзірбайжан және басқа тілдердегі баспаханалардың, мерзімді баспасөз және кітап басылымдарының, кітапханалардың саны тез өсе бастаған сыңай танытқандай болып еді. Алайда 1910 жылдан бастап патша үкіметі өзінің бұрынғы қалыптасқан, қанына сіңіп қалған аса қатаң цензорлық бақылауын қайтадан күшейтіп, ұлттық баспа орындарын ашуға бүтіндей тыйым салды. Мәселен, осыдан кейін 1917 жылға дейін бірде-бір татар баспаханасы ашылған жоқ.

Бүкіл түркі тілдес баспасөздің, соның ішінде қазақ баспасөзінің де жай-күйі осындай болған еді. Ең жанға қатты батқаны – теңсіздікке, қанауға, адамдардың қайыршылығына қарсылық, наразылық білдірген ақындар мен жазушылардың озық ойлы шығармалары цензураның қуғын-сүргініне, жазалау шараларына жиі-жиі ұшырап отырды. Кейде, тіпті, цензура ресми түрде рұқсат берген кітаптардың өздері де қуғынға ұшырады. Санкт-Петербург цензура комитетінің рұқсаты бойынша басылып, Қазанда қазақ тілінде шығарылған, тыйым салынған осындай тұңғыш кітап “Өсиетнама” болды. Өкімет орындарының бұл кітапқа қойған кінәсі аты-жөні белгісіз автордың жергілікті патша өкіметі орындарының қазақ халқын қыспаққа алуына ашуыза білдіргені еді. Орынбор және қазан губернияларының жандарм басқармалары өздерінің ойынша, “қылмысты” және “теріс мазмұнды” деп санаған қырғыз-қайсақ кітаптарының айналымнан алып тасталуға тиісті “қара тізімдерін” жасады. Мәселен, 1912 жылы шығарылған кітаптардың арасында Т. Ғалымжановтың “Есіл жұртым”, Хайридің “Дүниядан шикаят”, Мүштақтың “Қарлығаш”, Маматовтың “Ғибрат”, сондай-ақ Мәжитовтің “Қазақ шәкірттеріне радиә” және басқа басылымдар “қара тізімге” ілінді. 1910 жылдан бастап цензураның қарамағына іліккен басылымдармен жандармдар тікелей айналысатын болды. “Жас ғұмырым” деген жинақтың мынадай жолдарынан жандармдар “қылмыс” тапқан: “үкімет біздің жерімізді қара жүзді жапондарға таратып беріп жатыр. Жемтігін тістей қатқан арлан секілді адамдардың азуынан босанатын кез келді”. Жандарм автордың мынадай сөздеріне де үрке қарайды: “Ал біз олардың алты қарыс азуынан күшпен емес, тек біліммен босана аламыз. Білім, білім, білім!” Тіпті, оқу-ағартуға,

мәдениетке үндеудің өзі “тәртіп сақтаушыларға” самодержавиені құлатуға шақырумен бірдей естілді.

Өз құқығы үшін, халық құқығы үшін күресуге шақырған, әлеуметтік және ұлттық езгіге қарсы шыққан Н. Сағадаевтің “Аштық” (Орынбор, 1912), С. Сейфуллиннің “Өткен күндер” (қазан, 1914) өлеңдер кітабы, М.А. Ысқақидің, “қызметкер” (қазан, 1914), Б. Ержановтың “Тұр, қазақ!” (қазан, 1911), Найман руынан шыққан қазақтың “Дүние үшін ғибратнама” (қазан, 1908) атты әңгімелері және басқа да көптеген қазақ кітаптары қудалауға ұшырап, жойып жіберілді [1].

Алғашқы қазақ кітаптары Санкт-Петербургте, Қазанда, Орынборда, Омбыда, Ташкентте басылып шықты. Көбінесе Қазан университетінің Каримовтар мен Хусайыновтар баспаларынан шығып тұрған. Қазақ кітаптарының тарихы 1807 жылы Қазан гимназиясының баспаханасында жарық көрген «Сейфілмәлік» кітабынан басталады [1, 76]. Шығыс сюжетінен алынған бұл дастан революцияға дейін ең көп басылған кітап. 1831 жылы Қазанда «Иғланнама», 1840 жылы «Қисса-и-Шәкір-Шәкірат», падишаһ һашим балалары, 1848 жылы «Хатымтай жомарт», 1857 жылы «Мансұр – ул хал-лаж» атты кітаптар басылған [2]. Қазақстанда жазу реформасы оншақты жылдың көлемінде (1929-1940 жж.) екі рет жүзеге асырылды: 1929 жылға дейін қолданылған араб графикасынан латынға, 1929-1940 жылдары қолданылған латын графикасынан кириллицаға көшірілді. араб графикасымен басылған 1841-1932 жылдар аралығын қамтитын қазақ кітаптарының саны – 1500, латын графикасымен басылған 1926-1941 жылдар аралығын қамтитын қазақ кітаптарының саны – 3500 аталым [3].

Ана тілімізде қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жарық көрген кітаптарды іздеп-тауып, бір жүйеге келтіруде татар тарихшысы Әбрар Каримуллин ұлттық баспамыз да, төл баспаханамыз да жоқ кезде қазақ тілінде ұзын-саны 509 кітап жарық көргенін және оның 431-і татар баспаханаларында басылғанын айтады [4]. Әбрар Каримуллин қазақ тіліндегі тұңғыш кітап 1831 жылы жарық көрген дейді. Ол ойын 1971 жылы “Жұлдыз” журналында жарық көрген “Қазанда жатқан қазыналарыңыздан” атты мақаласында тарқатып айтады. Алайда бұл мақаламен толық танысудың мүмкіндігі болмады. 146-149 беттерге

жарияланған мақаланың барлық данасында 147-148 беттері жыртылып тасталынған екен. Оның себебін сол кездегі баспасөз комитетінің хатшысы болған Алтынбек Қасенұлынан сұрағанымда: “М. Жұмабаев” деген фамилия жазылғаны үшін 179057 таралыммен жарық көрген “Жұлдыз” журналының сол беттерін алғашқы сүйінші данадан соң (сигнальный экземпляр) жоғары орындағылар жыртқызып тастатқанына өзі куә былайша баяндайды. «Маған «өзің шешімін тап» деп тапсырма берілген соң, баспаханаға келіп, Каримуллиннің мақаласын толық оқып шықтым. Айтарлықтай мол мағлұматтар да алдым (дегенмен сол кездегі саясат белгілі ғой, ең болмаса 1 данасын да сақтай алмадық). Ары-бері ойланып, осы «М. Жұмабаев» деген бетті жыртып тастасам қалай болар екен дедім. Шындығында, оншалықты біліне бермейді екен. Сонымен, қанша жерден қиналсақ да, осылай істеуге мәжбүр болдық» дейді. Міне, кеңес өкіметінің цензуралық саясаты.

1971 жылғы «Жұлдыз» журналындағы Ә. Каримуллиннің мақаласына (147-148 беттерінсіз) сілтеме жасайын, қай жерінен мақаланың үзілгенін өздеріңіз байқарсыздар (егер байқалып жатса):

“Қазақ баспасөзінің туу тарихы, даму жолдары өз алдына әңгіме етерлік, келелі тақырып. Бұл мәселе жайлы осыдан жеті жыл бұрын Х. Бекхожиннің “Қазақ баспасөзінің даму жолдары” атты кітабы, 1948 жылы Н. Сәбитовтің “Қазақ әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші” жарық көрді. Әрине, бұларда қазақ баспасөзі жайлы деректер толық қамтылды, өткен-кеткені түгел жиналып зерттелді деп авторлар да айтқан емес, біз де олай дей алмаймыз. Сондықтан да қазақ баспасөзі жайлы еңбектерде қарастырылмай қалған кей бір мәселелер хақында сөз қозғауды орынды көрдік.

Қазақ баспасөзінің тарихы дегенде тұңғыш кітап қашан шықты, қайда шықты деген сауалдар туады. Бұған үзілді-кесілді жауап беру қиын, дегенмен әзірге қолда бар деректерге сүйенсек, “Иғланаме Қырғыз халқына” деген кітапты тұңғыш деп атар едік. Бұл кітаптың шығуы туралы қысқаша мәлімет былай: кітап 1831 жылы Қазан университеті баспасында жарық көрді. Бұл жылдары қазақ сахарасында оба ауруының дендеп, кісі өлімінің көбейіп бара жатқан кезі еді. Осы індетке қарсы қолданылатын шараның бірі – аурудың зардабын түсіндіріп, одан сақтандыру,

емдеу шараларын көрсету болды. Оны, әрине, әр үйге, әр ауылға барып лекция оқу арқылы жүзеге асыру қиын еді. Сондықтан Орынбор округінің генерал-губернаторы Сухтелин баспасөз арқылы таратуды жөн деп тауып, сол кездегі мұсылман баспасының орталығы болған Қазан баспаханаларына заказ берген. Арап хариімімен басылған осы кітаптың бір данасы күні бүгінге дейін Татар АССР-ның Мемлекеттік Орталық мұрағатында сақтаулы тұр (ЦА ТАССР, фонд, 92, оп, 1. 3530).

Қазақ өлкесін басқарудың, сұлтандары мен қазақша хат-хабар алмасудың қиындығы Сухтелинді араб харпін алдырып Орынборда әскери баспахананың ішінен бөлімше ашуға мәжбүр еткен. Сөйтіп Москваның Лазарев институтынан салмағы 13 пұт, 26 фунт араб шрифті әкелінген. Әріп теруші болып Неплюев әскери училищесінің курсанты сол училищенің оқытушысы бірнеше шығыс тілдерінде оқулық жазған ғалым Мірсалық Бекчуриннің баласы Мухамедкерем Бекчурин белгіленген.

Әскери баспахананың араб бөлімшесінің тырнақалды кітабы орыс, қазақ тілдерінде шыққан “Орынбор жол бойы қазақтарының жергілікті және дистанциялық бастықтарына нұсқау” атты кітап болған. Алайда бұдан кейін Орынбор баспасы қазақ тілінде кітап шығармай тек генерал-губернатордың жарлықтарын ғана жариялап отырады да кітап бастыруға Қазан баспасынан заказ береді. Мәселен, Мірсалық Бекчуриннің “Араб, парсы, татар тілдерін бұхарлықтар мен Башқұрт, Қырғыз және Түркістан тұрғындарының, сондай-ақ орыс-парсы, татар сөздерін пайдалану арқылы оқыту туралы әуелгі нұсқаша” аталған кітабының 1359 жылы Қазан баспасынан шығу фактісінің өзі біздің әлгі ойымызды дәлелдесе керек.

Аталмыш кітапта қазақ мәтіндері болғандықтан және қазақ фольклорынан көптеген материалдар енгендіктен бұл кітапты да қазақ баспасөзінің тарихына жатқызамыз. Орынбор шекара комиссиясының тілмәші Ильминскийдің орыс-қырғыз бұратана мектебіне арналған “Самоучитель русской грамоты для киргиз” оқулығы да Қазан баспасынан бірінші рет 1861 жылы, екінші рет 1874 жылы жарық көрген. Осы автордың 1861-62 жылы Қазан университетінің ғылыми жазбаларында, “Қырғыз тілін үйренушілерге көмекші материалы” жарияланып, кейін ол жеке кітапша

болып шығады. Ильминскийдің қазақ тілі мен әдебиетінің үлкен қамқоры болғаны бұрыннан айтылып жүр. Сол шындықты біз мына фактіден де айқынырақ көреміз. Ол 1862 жылы Қазан университетінің баспаханасынан қазақтың халық эпосы “Ер Тарғынды” бастырып шығарады. Бұл эпосты Ильминский көзінің тірісінде Қазанда өз қаржысына төрт рет бастырған (1871, 1876, 1879, 1883), ал ол қайтыс болған соң “Ер Тарғынды” үш рет 1893, 1899, 1913 жылдары татар нашриятшысы Шамсуддин Хусаинов қайта бастырған. Сонымен, Семейдегі “Жәрдем” баспаханасы Т. Жомартбаевтың “Қыз көрелік” романын, ал Қазан баспасы Көлбай Тоғысовтың үш бөлімді “Надандық құрбаны” пьесасын 3000 дана етіп 1915 жылы жариялады.

Қазақ тілінде кітап шығуының келесі бір пайдалы жағы деп қазақ әдебиетінің татар жазушыларына, татар әдебиетіне еткен әсерін де айтпай кетуге болмайды. Татар оқырмандарының қазақтың бай ауыз әдебиетімен таныс болуы, тіпті, татар жазушыларының қазақ тақырыбына шығарма жазуы Қазан, Уфа баспаларында қазақ кітаптарының шығарылуының аркасы дер едік. А. Тоқай, Ғ. Ибрагимов, Ш. Камал, Ф. Амирханов, М. Ғафурилер қазақ әдебиетін насихаттап қана қойған жоқ. Олар әрі қазақ тақырыбына қалам тербеген жазушы да болды. Татар әдебиетшілері жинаған кейбір әдеби шығармалар қазірдің өзінде Қазан университетінің ғылыми кітапханасында сақтаулы тұр. Татар әдебиетшілері жинаған ауыз әдебиеті материалдарының ішінде бірен-саран кітап болып шыққандары да бар. Айталық, ұзақ жылдар бойы Омбы уезінде қазақтар арасында болған татар әдебиетшісі Хамидулла Садуақасов 1915 жылы Халық мұңы қазақ тілінде” атты жинақ бастырып, оған халық ақындарының шығармаларын топтаған. З. Каримов Мақыш Далтаевпен бірігіп фольклорлық нұсқаларды “Қазақша айна” (1913) деген атпен жариялатқан. Нақ осы кітаппен мазмұндас “Кітапха-и жұрнағи яхуд шиерлар мажмуғаси” (1910) аталған жинақты Бекмухаммед Хусаинов, “Қазақ өлеңдері” кітабын Мухаммед Бекметов жариялатқан болатын. Бұл аталғандармен қатар татар тіліне аударылған жинақтардан Гильман Саттаров жинап бастырған “Қазақ шиерлари” (1909), Мақыш Қалтаевтың “Қазақ ахваленан” (1907), Заріф Аксакидің “Бұлбұл құсын” (1910, 1911) атаулазым.

Қазан баспаларынан өмірге жолдама алған кітаптар баршылық. Соның көбі дерлік сақталған. Алайда сақталмай қалған бір кітапты да атай кету жөн. Ол – татар нашриятшысы Ш. Хусаинов шығартқан “Васыят нама” (Қазан, Коковин баспаханасы). Патша әкімшіліктері қазақ халқына тізесін батырды деген сарын бар деп “айып” тағып бұл кітапты цензура басып тастаған” (Ц.ГИАЛ. фонд 777. Оп.27. д. 312. лл. 2-5). Жүсіп Көбеевтің “Бірлікте көп жасаған бір ғанибет” (1907) атты өлеңдер жинағы да “Васыят Наменің” кебін киіп авторына үкім жариялаған болатын. Бірақ қуаныштысы сол, Кубеевтің мекені белгісіз болып үкім орындалмай қалғанды. Жұмағазы Темірәлиевтің өлеңдер жинағы, “Өз пікірім бұл яки ішкі ордалықтардың қазіргі замандағы жағдайымыз”, атты (1912) кітабында орыс “Қырғыз жерін басып алды” деп “жала” жабылып “орыстарға діни де экономикалық та тұрғыдан қарсы” үгіттеді деген “кінә” қойылған.

Әрине, мұндай “кедергілер” кітап шығару ісін тежей алған жоқ. Низамеддин Сағадов, Сәдуақас Сейфуллин, Мұхаммади Садық Еңсеұлы, Арғынбай Ысқақи, Байбатыр Ержанов және басқалардың шығармалары көптеп шығарылып жатты. Бір ескертетін мәселе – біз тек көркем әдеби кітаптар туралы деректер келтірдік. Ал тарих, тіл есеп сабағы және басқа салалардан шыққан кітаптардан Қазан архивтері мен кітап қоймаларында жатқан дүниелер өз алдына бір төбе” [5].

Міне, жоғарыдағы мақалада татар кітаптанушысы Әбрар Каримуллин қазақ кітабы 1831 жылы жарық көрді дейді. Ал қазақ кітаптанушыларының зерттеуі бойынша: 1807

жылы жарыққа шыққан 115-беттік шағатай тілінде жазылған “Сейфүлмәлік”. Оған қазақ кітабының тарихын зерттеуші Ш. Елеуқеновтің мына жазбалары дәлел: “қазір бізге мәлім алғашқы қазақ баспа кітаптары “Сейфіл-Мәлік” кассасы (1807), тағы да басқа фольклорлық шығармалар”. Негізі, қазақтың алғашқы кітабы мынау еді деп дәл айту үшін ұзақ зерттеу жұмысы қажет. Ал қазақ кітабының тарихын зерттеуді алғаш қолға алған Ш. Жиреншин қазан төңкерісіне дейін қазақ тілінде мыңға жуық кітап шыққанын, қазақ баспасөзінің тұңғышы “Түркістан уәлаятының газеті” 1870 жылы шықса, қазақ тіліндегі алғаш кітаптар ХІХ ғасырдың басында бой көрсете бастады [6] – деген мәлімет айтады.

Қазіргі кезде көнеден бастау алған отандық кітап мәселесін көтеретін, жоғын түгендейтін, насихаттайтын ірі мәдени және ғылыми орталықтар ашылса, онда қазақ кітаптарының жан-жақты дамуына жол ашық болары сөзсіз. ХХІ ғасырда да кітап – әлемнің әміршісі болмақ. Адамзат кітап арқылы ғана бақытқа жетпек. Сондықтан қазақ кітаптарының мәдени маңызын көтеруде зерделі ғылыми зерттеулер аса қажет-ақ.

Қазақ мәдениетінің егесі халық болса, мәдени мәйегі, бірегей бәйтерегі, рухани қазынасы, таусылмас Тайқазаны – ол қазақ кітабы. Қазақ кітабы – рухани қазынамыздың Тайқазаны, талай ұрпақ өкілдерінің өмір мектебі, қазақ мәдениеті, қазақ тарихы, қазақ ғұмыры және өнері. Осы 1917 жылғы төңкерістен кейінгі шыққан ұлттық кітаптарымыздың жүйеленген тізімін Қазақстан Республикасының ұлттық мемлекеттік кітап палатасынан табуымызға болады.

Әдебиеттер

- 1 Сүбханбердина Ү., Сейфуллина Д. Қазақ кітабының шежіресі. (1807–1917 ж). – Алматы: Рауан, 1996.– 241 б.
- 2 kk.wikipedia.org/wiki/Қазақ_кітаптары
- 3 www.nlrk.kz/page.php?page_id=1037&lang=2
- 4 Каримуллин А.Г. Книги и люди. – Казань: Татарское книжное изд., 1985. – 304 с.
- 5 Каримуллин Ә. Қазанда жатқан қазыналарыңыздан // Жұлдыз. – 1971. – №8. –146–149 бб.
- 6 Жиреншин Ә.М. Қазақ кітаптары тарихынан. – Алматы: Қазақстан, 1971. – 172 б.

References

- 1 Subkhanberdin W., D. Seifullina Kazakhstan kitabynyn shezhiresi. (1807-1917 g). – Almaty: Rauan, 1996. – 241 b.
- 2 kk.wikipedia.org/wiki/Kazak_kitaptary
- 3 www.nlrk.kz/page.php?page_id=1037&lang=2
- 4 Karimullin AG Books and people. – Kazan Tatar book publishing., 1985. – 304.
- 4 Karimullin A. Kazanda zhatkan kazynalarynyzdan // Zhuldyz. – 1971. – № 8. -146-149 Bb.
- 5 Zhirenshin AM Kazak kitaptary tarihyndan. – Almaty Kazakstan, 1971. 172 b.